

SPİNOZA'NIN HAFIZA TEORİSİ: İMGESSEL ÇAĞRIŞIM, 'GELİŞKİN BELLEK' VE 'KİŞİSEL-AYNILIK' PROBLEMİ

Spinoza's Theory of Memory: Imaginary Association, 'Strengthened Memory' and the Problem of 'Personal Identity'

Enes DAĞ

Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, Türk İslam Düşüncesi Tarihi Anabilim Dalı
Ankara, Türkiye.

*Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Science, Department of Philosophy, Sub-Department of History of Turkish Islamic Thought
Ankara, Turkey.*

edag@ybu.edu.tr, Orcid.org/0000-0003-3339-2242.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 5 Ekim / October 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 29 Ekim / October 2022

Yayın Tarihi / Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2022

Cilt / Volume: 22 Sayfa/Pages: 229-258

Atıf/Citation: Dağ, Enes. "Spinoza'nın Hafıza Teorisi: İmgesel Çağrışım, 'Gelişkin Bellek' ve 'Kişisel-Aynılık' Problemi [Spinoza's Theory of Memory: Imaginary Association, 'Strengthened Memory' and The Problem of 'Personal Identity']". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 22 (Aralık / December 2022): 229-258.

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1184491>

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Enes DAĞ**).

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Spinoza'nın zihnin bir gücü olarak "hafıza"ya dair ortaya koyduğu fikirleri, yabancı dillerde, özellikle İngilizce Spinoza literatüründe geniş ve merkezi bir konum teşkil etmektedir. Buna karşın, bu konuda Türkçede detaylı bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Bu çalışma, öncelikle Spinoza'nın hafıza doktrinini onun kendisine özgü zihin felsefesinin diğer unsurlarıyla birlikte ele alarak söz konusu eksikliği gidermeye ve anılan merkezi konuma işaret etmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda, Spinoza sisteminde "hafıza"nın tanımları irdelenmekte, ortak bir tanımın sınırları belirginleştirilerek hafızanın doğası çözümlenmekte ve onun bedenle birlikte var olan bir güç olması sebebiyle, zihnin anlama faaliyeti önünde ekseriyetle bir engel teşkil ettiği tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bununla birlikte "hafıza" sayesinde zihinde oluşan fikirlerin, zihnin anlama faaliyeti önünde her zaman bir engel teşkil etmediği ve "hafıza"nın zihne faydalı bir yönünün de bulunduğu iddia edilmektedir. Ayrıca çalışmada "hafıza kaybı"nın be-densel etkileri ve zihinsel yansımaları açık kılınmakta ve anımsamanın sürekliliği ya da kopukluğu bağlamında gündeme gelen "kişisel aynılık" problemi, Spinoza'nın hafıza teorisi bağlamında aydınlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Spinoza, Zihin, Hafıza, Gelişkin Bellek, Hafıza Kaybı, Kişisel-Aynılık.

Abstract

Spinoza's theory of "memory", which is a power of the mind, occupies a wide and central position in foreign languages, especially in English Spinoza literature. On the other hand, there is no detailed study on this subject in Turkish. This study firstly tries to iron out this deficiency and to point out the aforementioned central position by considering Spinoza's doctrine of memory with other elements of his unique philosophy of mind. In this sense, Spinoza's definitions of "memory" are examined, its nature is analyzed by clarifying the boundaries of a common definition and it is determined since "memory" is a power of the mind that exists with the body, it mostly constitutes an obstacle to the understanding activity of the mind. However, it is claimed that the ideas formed in the mind thanks to "memory" do not always constitute an obstacle to the understanding activity of the mind, and that "memory" also has a beneficial aspect to the mind. In addition, in the study, the bodily causes and mental correspondings of "memory loss" are rendered and the problem of "personal identity", which comes to the fore in the context of continuity or discontinuity of remembering, is clarified within the scope of Spinoza's theory of memory.

Keywords: History of Philosophy, Spinoza, Mind, Memory, Strengthened Memory, Memory Loss (Amnesia), Personal Identity.

Giriş

Spinoza, "anlama" (*intellectus/intellect*), "hayal" (*imaginatio/imaginatio*) ve "hafıza" (*memoria/memory*)¹ gibi zihnin üç temel gücünden

¹ Metin boyunca bazı kavramların parantez içinde gösterilen karşılıklarının ilki Latince, ikincisi ise İngilizcedir. Latince kavramlar "Leen Spruit - Pina Totaro, *The Vatican Manuscript of Spinoza's Ethica, Latin Transcription and Notes* (Leiden-Boston: Brill, 2011)" künyeli esere dayan-

veya yeteneğinden söz eder. Spinoza düşüncesinde “bir zihin” belli “bir beden”in fikri olduğu için,² zihinde var olan tüm rasyonel-irrasyonel veya yeterli-yetersiz fikirler (*adequate-inadequate ideas*) zihnin bedenden aldığı “etkilenişler” (*affectio/affection*) neticesinde var olur.³ Diğer yandan insan zihni yalnızca anlama yetisi bakımından Tanrı'nın sonsuz aklının bir parçasıdır.⁴ İnsanın “anlama yetisi”, tanrısal aklın herhangi bir parçası olarak değil de belli bir insan zihninin kapasitesi olarak düşünüldüğünde, bu durum belli bir bedenin varlığını zorunlu kılar. Ancak anlama yetisinin doğru fikirlere ulaşabilme kabiliyeti tanrısal aklı temsil ettiği sürece ebedidir veya ebedi (*eternal*) olanın bir parçasıdır. Diğer yandan hayal ve hafıza güçleri de tamamen bedensel olanı ifade ettiğinden, zihinde elbette bedenin varlığıyla birlikte oluşmuş birer kapasiteyi ifade ederler.⁵ Dolayısıyla Spinoza felsefesinde “anlama yetisi”, “hayal yetisi” ve “hafıza yetisi” denildiğinde, doğuştan gelen zihinsel bir yeti (*faculty of mind*) kastedilmez, aksine bedenle birlikte var olan zihinsel bir güç (*power of mind*) veya zihinsel bir yetenek (*ability of mind*) kastedilir. Bununla birlikte hayal ve hafıza güçleri bedenin ortadan kalkmasıyla yok olurken, anlama yetisi tanrısal aklın bir parçası olduğu için bedenin özünün fikirlerine sahip olarak ebediyete kadar devam eder.⁶

Bu çalışma beş kısımdan oluşmaktadır. Zihinde fikirlerin oluşmasını sağlayan bir güç olarak hafıza, birinci kısımda tanımları itibarıyla

makta, İngilizce kavramlar ise aşağıda künyesi anılan *Ethica*'nın Curley çevirisinden alınmaktadır.

² Spinoza, “Ethics”, *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley (New Jersey: Princeton University Press, 1985), IIP13, 1/457. Anılan künyeye dayanan *Ethica* referansları standart haline gelmiş kısaltma sembolleri kullanılarak gösterilmektedir. Bu kısaltmalarda Roma rakamları bölümleri; “P” önermeleri; “Dem.” önerme kanıtlamalarını; “S” scholiumları (açıklayıcı notlar); “C” önerme sonuçlarını; “CD” önerme sonuçlarının kanıtlamalarını; “L” lemmaları; “Def.” tanımları; “Ax.” aksiyomları; “Post.” postulatları; “Apx.” ekleri; “Def.Aff.” duyguların tanımlarını; “Exp.” açıklamaları ifade etmektedir. Örneğin “IIIP4” *Ethica*'nın üçüncü bölümünün dördüncü önermesini, “IVApx.6” dördüncü bölümün altıncı ekini, “IIIDef.Aff.IExp.” üçüncü bölümün birinci duygu tanımının açıklamasını ifade etmektedir.

³ IIP29C, 471.

⁴ IIP11C, 456; Spinoza, “Treatise on The Emanation of the Intellect”, *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley (New Jersey: Princeton University Press, 1985), 1/33. Metin boyunca bu eser standart haline gelmiş bir kısaltma olan *TIE* ile gösterilecektir.

⁵ IIIP11S, 501; VP21, 607.

⁶ VP21, 607; VP40C, 615.

ele alınmaktadır. Burada biri *TIE*'den, diğeri *Ethica*'dan olmak üzere Spinoza'nın ortaya koyduğu iki tanım hafızanın içsel doğasının anlaşılması noktasında çözümlenmeye ve ortak bir ifadeye kavuşturulmaya çalışılmaktadır. İkinci kısımda, hafızanın nasıl çalıştığı, dışsal şeylere dair duyumun insan beyninde hangi yolla gerçekleştiği, çağrışımların nasıl fikre dönüştüğü, zihnin eski fikirleri yeniden nasıl topladığı (*recollect*), kısacası "hatırlama"nın (*remembering*) nasıl gerçekleştiği incelenmektedir. Üçüncü kısımda, hafıza ve hayal ilişkisi ele alınmaktadır. Burada hafıza ile hayalin aynı mekanizmaya bağlı olarak işlediği tespit edilmekte ve bir "hayal"i veya "algı"yı bir "hatıra"dan ayırt etmenin olanakları vurgulanmaktadır. Dördüncü kısımda, hafıza ile anlama yetisi ilişkisi ele alınmakta ve hafızadan kaynaklı fikirlerin düzen ve bağlantısının "hata"ya açık doğasının anlama yetisinin düzen ve bağlantısı tarafından oluşturulan fikirlerin kesin olan doğasından ayrılması noktasında tespitler ortaya konulmaktadır. Bu kısımda ayrıca hafızadan kaynaklı fikirlerin tamamen anlama yetisinin kavrayışı önünde bir engel teşkil etmediği, hafızanın anlama yetisine yardımcı bir özelliğinin de bulunduğu iddia edilmekte ve bu özelliğin hem anlama yetisi hem hayal gücü tarafından güçlendiği gösterilmektedir. Beşinci kısımda zihinde meydana gelen "unutma"nın anlama yetisinde bulunmayıp hafıza gücünde bulunduğuna yönelik Spinozacı tespitler değerlendirilmektedir. Burada "unutma" ile birlikte gündeme gelen "hafıza kaybı" ayrıca incelenmekte ve "hafıza kaybı"nın bir sonucu olarak gündeme gelen "kişisel-aynılık" problemi Spinoza'nın verdiği örnekler bağlamında irdelenmektedir. Bununla birlikte çalışmanın ilgili kısımlarında gündeme gelen problemler kapsamında literatürde yer alan diğer çalışmalara göndermeler yapılmakta ve iddialara yönelik eleştirel bir tutum geliştirilmeye çalışılmaktadır.

1. Nedir Hafıza?

Bedenle birlikte var olan, beden yok olmasıyla da ortadan kalkan, dolayısıyla bedensel olanı ifade eden hafıza, Spinoza'nın iki eserinde iki farklı şekilde tanımlanır. Bu doğrultuda aşağıda öncelikle bu iki tanıma

yer verilecek, iki tanımın ortak ve farklı yönleri tespit edilecek, ardından Spinoza'nın biyolojik ve fizyolojik özellikleri bakımından ortaya koyduğu *bedenin yapısı* bağlamında hafızanın nasıl oluştuğu açık kılınacaktır.

Spinoza'nın ilk eseri olan *Tractatus de Intellectus Emendatione*'deki "hafıza" tanımı şu şekildedir:

O halde nedir hafıza? Beyindeki [*cerebra/brain*] izlenimlere [*impressionum / imression*] ilişkin bir duyum [*sensatio/sensation*] ile bu duyumun belirli bir süresine ilişkin düşüncenin birleşmesinden başka bir şey değildir, ki bu durum hatırlamada kendisini açıkça gösterir. Çünkü hatırlama esnasında ruh [zihin] kesintisiz bir süreye bağlı olmaksızın duyumu düşünür. Bu yüzden de duyumun fikri, duyumun süresinin kendisine, yani hafızanın kendisine eşit değildir.⁷

Anlaşılan o ki, beyinde yer alan izlenimlere ilişkin duyuların, söz konusu duyuların bilinen veya belirli olan fikriyle birleşmesi insan zihninin hafıza gücünü oluşturur. Bir başka ifadeyle hafıza, duyum ile duyuma dair fikrin birleşimidir. Sürenin belirli veya muayyen olması önemlidir; aksi durumda belirsiz veya bilinmeyen bir süre, duyumu zayıflatacağından hafızada ilgili duyuma yönelik bir şeylerin gözlemlenmesi daha zor olacaktır. Spinoza söz konusu duyumun süresiyle ilgili şöyle bir ek açıklama yapma ihtiyacı duyar:

Süre belirsizse şeye dair hatıra eksik kalır [...]. Çünkü birisi bize bir şey anlattığında, ona tam olarak inanmak için hep ne zaman, nerede olmuş diye sorarız. Fikirlerin zihinde kendi süreleri olmalarına rağmen, biz süreyi herhangi bir hareket ölçüsünün yardımıyla belirlemeye alışkın olduğumuz için, ki bu da hayal gücü sayesinde olur, hafızada bütünüyle zihne ait herhangi bir şey gözlemlemeyiz.⁸

Burada Spinoza zihnin hafıza yetisinde bulunan fikirlerin dışarıdaki nesneden bağımsız, salt zihinsel fikirler olmadığını, aksine hafızadaki fikirlerin bedeninin dışsal nesnelere aldığı duyumlara yönelik fikirler olduğunu söyler. Hafızada yer alan fikirler bedeninin duyularından

⁷ Spinoza, *TIE*, 36.

⁸ Spinoza, *TIE*, 36.

kaynaklandığı için, bu fikirler beden bu duyumları duydukça var olur. Diğer bir ifadeyle, belli bir bedenin dışarıdaki cisimlerle etki alış-verişinde, dışarıdaki bedenden alınan etki, söz konusu bedende bir duyum yaratır ve bu duyuma dair zihinde bir algı meydana gelir. Burada şunu sormak gerekir: Duyumdan kaynaklanan bu fikir, ne zamana kadar zihinde var olmaya devam eder? Bu fikir, beden o duyumu duyduğu sürece var olur, ancak duyumun etkisi kayboldukça zihindeki fikir de kaybolur. Fakat “hatırlama” durumunda, zihin söz konusu duyumu, “kesintisiz bir süreye bağlı olmaksızın” düşünür. Bu sebeple hafıza, her ne kadar beyindeki izlenimlere ilişkin duyumları belli süreliğine yansıtan fikirlerden oluşsa bile, duyumların süresine özdeş değildir.

Bu durum şu şekilde açıklığa kavuşturulabilir: “Hatırlama” sırasında zihin, duyumu sürekliliği gibi düşünmez, onun belirli süreliğine olan fikrini düşünür. Bu süre, beyin duyumu sakladıkça, yani duyum bir “iz” (*trace*) olarak beyinde varlığını sürdürdükçe zihnin bu duyumun fikrini temsil ettiğini ifade eder. Ancak bu duyumun beyinde ne kadar süre saklandığı bilinemediğinden ve herhangi bir etki bu duyumun yeniden duyulma imkânını sağlayacağından, duyumun fikri, duyumun süresine eş kılınmaz. Ayrıca canlanma imkânı olan bir duyumun ne zaman ve hangi sıklıkta canlanacağı bilinemediği gibi, bir başka duyuma dair bir iz de beyinde olmasına rağmen, o izin hiçbir zaman bir fikre dönüşmediği durumlar da mümkün olabilir. Dolayısıyla ne zaman canlanacağı ve canlandıktan sonra da ne kadar süre canlanacağı belli olmayan ve fikre dönüşmeyen duyumlar insan zihninin hafızasını oluşturamaz, yani hafıza bunlarla eş tutulamaz.

Ayrıca Spinoza’nın “fikirlerin düzen ve bağlantısı, şeylerin düzen ve bağlantısıyla aynıdır”⁹ ilkesine dayanan paralelizm tezinin gereği, hafıza ne sadece beyindeki duyumdur ne de sadece duyuma dair izlenimin belli bir süreliğine temsil edildiği fikirdir. Hafıza, aksine, bu ikisinin birliği veya birleşimidir. Bu sebeple duyumun ne kadar süre var olacağı belirsiz olduğu için, duyumun fikriyle duyumun süresi aynı şey olamaz. Ancak duyum, herhangi bir zamanda beyinde canlandığında,

⁹ IIP7, 451.

canlanma süresi boyunca o duyuma dair bir fikir oluşur. Dolayısıyla hiçbir “hatıra”/“anı” biteviye veya süresiz değildir, yalnızca belli süreliğine ona dair duyular alındığında canlanır; ancak bu, söz konusu “hatırlanan şey”e dair fikrin süreye tabi olduğu anlamına gelmez.

Ethica'ya gelindiğinde, artık “hafıza”nın tanımı daha net ve Spinoza sisteminin diğer unsurlarıyla daha tutarlı ve uyumlu bir forma kavuşur: Hafıza insan bedeninin dışındaki cisimlerin doğasını içeren fikirlerin belli bir çağrışımından başka bir şey değildir, bu çağrışım, insan bedenine dair etkilenişlerin düzenine ve bağlantısına göre zihinde oluşur. Burada ilk olarak bu çağrışımın insan bedeni dışındaki cisimlerin doğasını açıklayan fikirlerin bağlantısı olmadığını, ondan ziyade sadece söz konusu cisimlerin doğasını içeren fikirlerin bağlantısı olduğunu söylüyorum. Çünkü gerçekten de insan bedeninin etkilenişlerine dair fikirler hem insan bedeninin kendi doğasını hem dış cisimlerin doğasını içerir. İkinci olarak, bu çağrışım insan bedeninin etkilenişlerinin düzenine ve bağlantısına göre gerçekleşir diyerek onu, anlama yetisinin düzenine göre meydana gelen fikirlerin bağlantısından, -ki bu sayede zihin şeyleri ilk nedenleriyle kavrar ve bu bütün insanlarda ortaktır- ayırt ediyorum.¹⁰

İnsan zihni, bedeninin etki alış-verişleri neticesinde meydana gelen etkilenişleri her zaman bir fikir olarak yansıtabilecek bir potansiyele sahiptir. Zihin söz konusu potansiyelini sahip olduğu güçleri/yetenekleri olan “anlama”, “hayal” ve “hafıza” sayesinde gerçekleştirir. Öyle ki bu yeteneklerinden dolayı zihnin, bedeni etkileyen şeyleri hem mevcut ve olduğu gibi kavrayabilir (anlama) hem o şeyler mevcut ve hazır değilse bile onları mevcut ve hazırmış gibi algılayabilir (hayal) hem de o şeylerin geçmiş etkilerini belli bir süreliğine yansıtabilir (hafıza).¹¹ Zihnin, anlama yetisi sayesinde şeyleri “en yakın neden”leriyle yeterli bir şekilde kavrarken, hayal ve hafıza güçleri sayesinde şeyleri daha çok “uzak neden”leriyle bulanık bir biçimde algılar.

Zihnin bu kavrayışı veya algısı, zihinde fikirleri oluşturabilmenin iki “düzen”ini (*order*) meydana getirir. Bunlardan birincisi zihnin “an-

¹⁰ IIP18S, 465, 466.

¹¹ IIP44CD2, 481; IIP17C, 464; Spinoza, *TIE*, 36.

lama yetisinin düzeni” veya “yeterli fikirlerin düzeni” olarak ifade edilirken ikincisi hayal ve hafızanın birlikte işlediği bir süreci ifade eden “imgelerin düzeni”dir. Bu ikincisi, şeyleri nedenlerinden bağımsız ve Doğanın rastgele düzenine göre algılamayı ifade ettiği için “doğanın genel düzeni” olarak da nitelenir. Birinci düzen, rasyonel ve tüm insanlarda ortak olan fikirlerin oluşumunu ifade ederken, ikinci düzen daha çok değişime müsait, her bir insanın kendi bireysel yaşam formuna ve deneyimlediği kültürel veya gündelik hayata göre farklılaşan ve nispeten daha az rasyonel, daha çok bölük-pörçük fikirleri ve onların öznelliğini ifade eder. Spinoza’nın yukarıdaki pasajda ikisini birbirinden ayırt ettiğini belirttiği fikirlerin düzeni bu minvalde bir açıklamaya sahiptir. Bu konuya, aşağıda tekrar dönelecektir. Şimdi, öncelikle Spinoza’nın bu iki tanımı bir arada düşünüldüğünde, hafızanın nasıl çalıştığı, dışsal şeylere dair duyumun insan beyninde hangi yolla gerçekleştiği, çağrışımların nasıl fikre dönüştüğü, zihnin eski/geçmiş fikirleri yeniden nasıl topladığı (*recollect*), kısacası “hatırlama”nın nasıl vuku bulduğu incelenecektir.

2. Hatırlama Nasıl Gerçekleşir?

Hafızanın içsel doğası mercek altına alındığında, acaba zihin, vaktiyle bedeni etkileyen şeylerin geçmiş etkilenişlerini şimdiki zamanda nasıl yansıtabilmekte veya hangi surette belli fikirlere dönüştürebilmektedir? Spinoza sisteminde, beden dışsal cisimlerle deneyim kurduğunda, o cisimlerden etkiler alır ve bu etkiler bedende “iz”lerin oluşmasına neden olur. Bu “iz”ler, zihinde söz konusu şeyin “imge”sini (*image*) oluşturur. Dış bir cismin bıraktığı “iz”, zihne bir “imge” olarak yansyınca, zihin daha sonra bu cisim ortada olmadığı zamanda bile bu cismi, söz konusu “iz”den hareketle hayal gücü sayesinde yeniden canlandırır.¹²

Bedenin aldığı bir “iz”in zihne yansması, o “iz”in zihnin bir gücü olan hafızada korunması demektir. İnsan bedeni mevcut bir şeyden etkilendiği zaman bu etkinin “imge”si bir fikir olarak zihinde oluşur, daha sonra mevcut şey artık var olmasa bile o şeyin fikri zihinde var

¹² IIP17; IIP17Dem.; IIP17CD, 463, 464.

olmaya devam eder. Yani deneyim sonucunda bedende meydana gelen etkileniş bir “iz” doğurur, iz “imge”yi, imge ise “fikir”i doğurur. Bu durumda zihnin sahip olduğu fikir, tüm süreçlerle birlikte zihnin hafıza yetisinde korunur veya saklanır. Zihin bu “iz”i hayal yetisi ile canlandırdığında bunu hafıza yetisinin yardımıyla gerçekleştirir. Diğer bir deyişle, hayal gücü hafızadaki “imge”nin bir fikre dönüşmesini veya hafızada korunan fikrin açığa çıkmasını sağlar. Burada hafızanın hayal ve anlama yetisiyle ilişkisi doğal olarak gündeme gelmektedir. Bu ilişkilerin açık şekilde kavranması ve zihinde “hatırlama”nın nasıl meydana geldiğinin anlaşılması için insanda gerçekleşen “fizyolojik” ve “psikolojik” değişimlerin açıklanması gerekir.

Spinoza bir bütün olarak insan bedenini ve bu bedeni oluşturan parçaların her birini “birey” (*individuum/individual*) olarak ifade eder. İnsan bedeni, “birey”lerden oluşan bir “birey”dir ve her birey bünyesindeki karmaşıklık oranında çeşitli yapısal özelliklere sahiptir.¹³ Spinoza’ya göre, bir bütün olarak “beden birey”i ve onu oluşturan parçaların her biri sıvı (*fluid*), yumuşak (*soft*) ve sert (*hard*) kısımlardan oluşur.¹⁴

Spinoza’nın bedenini “sıvı” dediği kısımlarıyla, bedende bulunan diğer akışkan kısımların yanı sıra, özellikle “kan”ı (*blood*) kastettiğini, “sert” dediği kısımlarıyla kıkırdaksı yapıya sahip parçaların yanı sıra özellikle “kemik”leri (*bones*) kastettiğini ve “yumuşak” dediği kısımlarıyla da karaciğer, kalp, beyindeki süngerimsi dokular vb. yanı sıra, kabaca “et” (*flesh*) olarak ifade edilebilen kısımları kastettiği söylenebilir. Bu bilgilerle birlikte, insan bedeni dış bir cisimle deneyim kurduğunda veya dışsal bir nedene maruz kaldığında, bu deneyim veya maruz kalma etkilenişi, insanın duyu organlarına bir hareket iletir ve böylece “duyum” (*sensation*) meydana gelir. Beden, duyumunu alır almaz kendi yapısını veya biçimini korumak için bu hareketi belli bir sabit “oran”a (*ratio*) göre diğer parçalarına iletir. Bu iletim esnasında duyu organları bedenini sıvı kısmı olan “kan”ı bir hareket ilettiğinde, bu hareket kan aracılığıyla baştan aşağı tüm bedende deveren eder. Bu hareket “kan”ı

¹³ IIPost.I, 462.

¹⁴ IIPost.II, 462.

bedenin yumuşak kısımlarına iletir. Hafıza, “beyindeki izlenimlere ilişkin bir duyum ile bu duyumun belirli bir süresine ilişkin düşüncenin birleşmesi”¹⁵ olduğuna göre, söz konusu hareket bedenin yumuşak kısmı olan beyne kan aracılığıyla iletildiğinde beyinde meydana gelen etkiler beyinde duyumun oluşmasına neden olur. “Bedenin etkilenişleri” denildiğinde, tam da bu duyum neticesinde bedende meydana gelen hal veya değişimler kastedilir. Dolayısıyla etkiler sonucu beynin yüzeyi değişir ve böylece dışsal cisimler ya da dışsal nedenler insan bedeni üzerinde etkiler bırakır.¹⁶

İnsan, kurduğu ilişkiler neticesinde ya da deneyimlediği olaylar veya içinde bulunduğu durumlar sırasında, eğer kan beynin yüzeyindeki geçmiş deneyimler tarafından değiştirilen yerle tekrar temasa geçerse, o sırada beyindeki o noktaya çarpıp ilk deneyim sırasında gerçekleşen aynı hareketle geriye doğru sıçrar.¹⁷ Bu hareketler belli sabit bir “oran” a göre bedenin diğer kısımlarına da iletileceği için beden önceki etkilenişin aynıyla yeniden etkilenir.¹⁸ Bedende meydana gelen bu sürecin her bir aşaması da zihin tarafından bir fikir olarak yansıtılır. Daha önce bedende (beyinde) etki bırakan dış bir cismin ya da nedenin etkisi, kanın yüzeye çarpıp geri sıçramasıyla yeniden gerçekleşirse, o zaman zihin daha önceki deneyimden veya bedenin etkilenişinden aldığı fikri yeniden canlandırır.¹⁹ Böylelikle zihin ilk deneyimi anımsar veya zihinde “hatırlama” meydana gelir.²⁰

Spinoza'nın deneyim veya karşılaşmalar (*encounter*) neticesinde bedende gerçekleşen söz konusu fizyolojik değişimlerin ve onları yansıtan fikirlerin hafızayı oluşturduğunu anlattığı süreç, beynin aldığı etkilerin veya beyinde oluşan “iz”lerin derinliğine, niteliğine ve süresine bağlı

¹⁵ Spinoza, *TIE*, 36.

¹⁶ IIP17CD, 464. Spinoza'nın IIP17CD ifadelerinin dayanağını yine *Ethica*'nın ikinci bölümünde “Ön kabuller”den hemen önce yer alan “cisimlerin fiziği”nin ele alındığı *Aksiyonlar ve Lemmalar* oluşturmaktadır.

¹⁷ IIP17CD, 464.

¹⁸ IIP17CD, 464.

¹⁹ IIP17CD, 464.

²⁰ Spinoza'nın IIP17CD'deki ifadelerinden hareketle beyinde gerçekleşen bu fizyolojik değişimin hafızayla ilişkisine dair benzer bir okuma için bk. Martin Lin, “Memory and Personal Identity in Spinoza”, *Canadian Journal of Philosophy* 35/2 (Haziran 2005), 255, 256.

olarak farklı şekillerde işler. Beyindeki duyum ne kadar etkiliyse söz konusu dışsal şeye dair “iz” o kadar kalıcı olur ve bu “iz”in zihindeki fikrinsel temsili de o oranda güçlü/uzun süreli olur. Bu anlamda bedenin daha önce deneyimlediği bir olayın, artık o olay anı geçmişte kalmasına rağmen “iz”ine dair fikirlerin hafızada korunduğu ve hafızanın psikolojik travmalara nasıl yol açtığını ifade etmek noktasında Spinoza felsefesinin çağdaş psikiyatriye ve nörolojiye önemli katkılar sunmasının mümkün olduğu söylenebilir.²¹

3. Hafıza ve Hayal İlişkisi

Yukarıda anlatılan fizyolojik ve psikolojik süreç, hafıza ile hayal güçlerinin benzer bir mekanizmayla çalıştığını göstermektedir. İnsan bedeni bir şeyden etkilendikten sonra o şey hem bedeni hem zihni belli bir derecede değişime uğratar. Bu değişim, değişime neden olan cisim ortada yoksa bile beden ve zihinde varlığını sürdürür, ta ki beden yeni bir cisimle etkilenene ve bu cisim beden ve zihni farklı bir şekilde değiştirene dek.²² Dolayısıyla her etkileniş bir değişimdir, bir değişimi ise ancak bir başka değişim ortadan kaldırır. Bir etkileniş ortadan kaldıracak bir başka etkileniş olmadığı sürece zihin söz konusu şeyden doğan etkilenişlerin fikirlerine dair tasavvurlar oluşturmaya hep devam eder. Spinoza'nın ifadesiyle: “İnsan bedeninin bir zamanlar etkilendiği dış cisimler, artık o cisimler var ya da mevcut olarak hazır bulunmasalar bile, zihin yine de onları sanki oradaymış gibi değerlendirebilir”.²³

Spinoza, bu ifadelerin gerekçesi olarak “duyum”un oluşmasında bedende gerçekleşen fizyolojik süreci referans gösterir. Buna göre, zihnin artık mevcut olmayan bir şeyi mevcutmuş gibi görebilme ve onu bir fikir olarak yansıtabilme imkânı, zihnin hayal gibi bir potansiyele sahip olduğunu gösterir. Burada mekanizma hafıza ile aynı şekilde çalış-

²¹ Çetin Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi* (İstanbul: Say, 2012), 114. Bu konuda A. Damasio literatürde önemli ve özgün bir boşluğu doldurmaktadır. Bk. Antonio Damasio, *Looking For Spinoza: Joy, Sorrow and the Feeling Brain* (Orlando: Harcourt, 2003).

²² IIP17, 463, 464.

²³ IIP17C, 464.

şır. Bedeni etkileyen bir dış cisme veya onun nedenine dair oluşan bir “duyum”, beyinde bir “iz”in oluşmasına sebep olduğu ve şeyin kendisi ortadan kalktığına “iz”i hala var olmaya devam ettiği için, zihin bu “iz”den hareketle şeyin “imge”sini kaydeder. Daha sonra bu şeye dair bir çağrışım söz konusu olduğunda, o şey artık mevcut olarak hazır bulunmasa bile, bedenın sıvı kısmı (kan) beynin yumuşak kısmında yer alan “iz”le temas ettikçe zihin söz konusu şeyi hala varmış gibi görebilir. Dolayısıyla her deneyim beyinde bir “iz” bıraktığı için, daha sonra bir çağrışım sonucu harekete geçen “kan” ne zaman bu “iz”e çarparsa söz konusu ilk deneyim yeniden gündeme gelir ve zihin o şeyi mevcutmuş gibi tasavvur eder. “Kan”ın “iz”e çarpması tekrarlandıkça, deneyimin kendisi ya da nesnesi zihinde var olmayı tekrar eder (sürdürür). Bu, zihnin mevcut olmayan bir cismi varmış gibi görme sebebidir.

“İmge” denilen şey, mevcut olarak hazır bulunmayıp zihnin onu varmış gibi gösterdiği şeye dair beynin merkezinde ya da gözün arkasında oluşan bir canlanmadır.²⁴ İnsan zihni, şeylerin imgelerinden doğan bedenın etkilenişleri sayesinde fikirler oluşturur.²⁵ Zihin, şeyleri bu fikirler aracılığıyla düşündüğünde, yani şeyler ortada olmamasına rağmen onları varmış gibi tasavvur ettiğinde “zihnin hayal ettiği” söylenir.²⁶ Zihnin hayal etme gücü, zihnin bedenın etkilenişlerinden doğan fikirler üzerine düşünmesidir.

Bununla birlikte, hayal ve hafızanın ortak bir mekanizmaya bağlı olarak çalıştıkları söylendiğinde, bu durum şu soruları doğurur: Hayal ve hafıza arasındaki fark nedir? Duyum (*sensation*) neticesinde meydana gelen bir “algı” (*perception*), bir “anı”dan veya “hatıra”dan (*memory*) nasıl ayırt edilir?

Eğer beyinde oluşan bir “imge”, daha önce oluşturulan başka “imge”lerle bağlantı kuracak bir türdense zihinde “anı”/“hatıra” meydana gelir; ancak bu “imge” yeni bir “imge”yse ve onu çağrıştıran ya da bağlantı kuracak türden bir “imge” yoksa, bu durumda zihinde

²⁴ IIP48S, 484.

²⁵ IIP17S, 465.

²⁶ IIP17S, 465.

yeni bir “algı” oluşur.²⁷ Beyinde meydana gelen “iz”den doğan ve başka “imge”lerle bağlantısı olmayan yeni “imge”ler veya “algı”lar zihnin “hayal gücünü” oluştururken, beyinde meydana gelen “iz”den doğan ve başka “imge”leri çağrıştıran veya onlarla bağlantılı olan “imge”ler ise zihnin “hafıza gücü”nü oluşturur. Böylelikle Spinoza hafıza ile hayali birbirinden ayırt ederek Hobbes’un “hayal ve hafıza farklı şekillerde isimlendirilen bir ve aynı şeydir”²⁸ düşüncesinden tamamen ayrı bir teori ortaya koymaktadır.

Zihinde oluşan “imge”ler başka “imge”lerle ilişkilendirilebiliyorsa, bu, zihinde başka imgelerin bulunduğunu gösterir, o imgelerin saklandığı ya da depolandığı yer ise insan zihninin hafıza gücüdür. Dolayısıyla hafıza, söz konusu “iz”lere dair “imge”lerin kaydedildiği bir yerdir. Bir duyum neticesinde zihinde bir “imge” oluştuğunda, eğer bu imgenin ilişkili olduğu en az bir “imge” daha bulunamıyorsa, o zaman zihin bu yeni “algı”dan elde ettiği “imge”yi farklı şekillerde işler. Hayal gücü bu tarz bir “imge”yi ya “bölük-pörçük” bir “sanı-kanaat” (*opinion*) ya bir “halüsinasyon” ya “uyanırken düş görme” ya da “rüya görme” gibi pek çok farklı şekilde ve süreçte canlandırır.²⁹

Bu sürecin Descartes’taki karşılığı ise farklı şekilde işler. Descartes, beyindeki bedensel hareketin ya “yeni bir duyum” olarak ya da “geçmiş deneyime dair bir çağrışım” (*recollection of past experience*) olarak yorumlanabileceğini söyler. Söz konusu hareketin ya da deneyimin hangisi olduğunu belirleyen zihinsel kapasite “bedensel” değil, “entelektüel hafıza”dır. Dolayısıyla zihin, bedende gerçekleşen duyumun nasıl değerlendirileceği noktasında karar verici bir konumdur.³⁰ Spinoza’ya

²⁷ IIIIDeff.Aff4.Exp., 532.

²⁸ Thomas Hobbes, *Leviathan*, haz. ve çev. J. C. A. Gaskin (New York: Oxford University Press, 1998), 12.

²⁹ Bu doğrultuda Peter Weigel’in literatüre sunduğu katkı dikkate değerdir. Weigel, bedende gerçekleşen fizyolojik değişimler neticesinde meydana gelen hafıza dahil, hayal ürünü olan tüm psikolojik süreçleri hayalin birleştirici gücü altında toplamakta, her birini hayalin bir türü olarak ele almakta ve hayalin uzandığı olası tüm kapsamları ortaya koymaya çalışmaktadır. Bk. Peter Weigel, “Memory and the Unity of the Imagination in Spinoza’s Ethics”, *International Philosophical Quarterly* 49/2 (Haziran 2009), 229.

³⁰ Descartes, hafızanın zihin ve bedenle olan bağımlı ele alırken iki tür hafızadan bahseder. Bunlar, “entelektüel hafıza” (*intellectual memory*) ve “maddi/bedensel hafıza” (*corporeal memory*) olarak anlaşılmaktadır. Bk. Descartes, “The World and Treatise on Man”, *The Philosophical Writings*

göre ise bu yorumlama işi tamamen geçmiş deneyimlere bağlıdır. Bir “iz”in “imge”sine dair geçmiş bir deneyime sahip olmayan bir insan, o “imge”yi bağlayacak ya da ilişkilendirecek herhangi bir “imge”yi zihninde bulamaz. O nedenle bir “iz”in yorumu, onun daha önce yaşanıp yaşanmamasına bağlıdır.³¹ Zihinde oluşan “imge”nin yeni bir “imge” mi (algı), yoksa geçmiş tecrübelerin “imge”leriyle ilişkilendirilecek hatıra bazen birebir örtüşecek bir “imge” mi (anı/hatıra) olduğuna bağlı olarak insan zihni farklı güçlerinin (hayal ve hafıza) yardımıyla fikirler oluşturur.

Bir “imge”nin zihinde diğer “imge”lerle ilişkili olmadığı için yeni bir “algı” oluşturduğu söylendiğinde, bu, zihnin birden fazla “imge”yi aynı anda oluşturamayacağı anlamına gelmez. Çünkü zihin geçmiş “imge”lerle bir bağlantısı olmayan ancak mevcut olarak birbiriyle ilişkili birden fazla “imge”yi bedensel etkilenişin gerçekleştiği sırada hemen oluşturabilir. Zira insan bedeni birden fazla cisimden aynı zamanda etkilenmişse, daha sonra eğer zihin bu cisimlerden birini hayal etse hemen diğerini de hatırlar (*recollect*).³²

Zihnin bir cismi hayal etmesinin nedeni, bedeninin tıpkı bazı kısımlarının dışsal cisim tarafından itildiği zaman aldığı etkiyle aynı tarzda etkilenmesi ve belli bir duruma geçmesidir. Fakat beden öyle bir duruma geçmiştir ki zihin iki (ya da daha fazla) cismi aynı anda hayal edebilmektedir. Bu sebeple zihin aynı anda iki ya da daha fazla cismi artık hayal edebildiği için, ne zamanki zihin birini hayal etse, hemen diğerini de anımsamaktadır.³³

Spinoza mevcut bir “imge”nin geçmiş deneyimlerle elde edilen bir

of Descartes, çev. John Cottingham, Robert Stoothoff, Dugald Murdoch (London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney: Cambridge University Press, 1985), 1/107, 108; Descartes, *Dissertatio de Methodo-Yöntem Üzerine Konuşma* (Latince-Türkçe metin bir arada), çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kbalcı, 2013), 145, 146; ayrıca bk. Desmond M. Clarke, *Descartes's Theory of Mind* (New York: Oxford University Press, 2005), 80. Buna karşın Spinoza ise monizmi gereği hem “maddi” hem “entelektüel hafıza”yı tek bir hafıza olarak ele almaktadır. Spinoza'nın hafıza teorisini Descartes'a karşı bir tez olarak ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Bk. Olivér István Tóth, “Memory, Recollection and Consciousness in Spinoza's Ethics”, *Society and Politics* 12/2 (24) (Kasım 2018), 60-62, 66. Tóth'un iki filozofun hafıza teorisine dair yaptığı karşılaştırmayı içeren makalesi bu doğrultuda literatür için önem arz etmektedir.

³¹ Tóth, “Memory, Recollection”, 62, 64.

³² IIP18, 465.

³³ IIP18Dem., 465.

“imge”yi nasıl çağrıştırdığına dair, yani zihin mevcut “imge”yi hayal ederken geçmiş “imge”yi nasıl hatırladığına dair iki örnek vermektedir. Bu örnekler hayal ile hafızanın birlikte çalıştığını göstermek bakımından önemlidir. Spinoza'nın birinci örneği şu şekildedir:

[...] buradan, zihnin, bir şeyin düşüncesinden, neden ilkinde hiçbir benzerliği olmayan bir başka şeyin düşüncesine geçtiğini açıkça anlıyoruz: Örneğin, *pomum* kelimesinin düşüncesinden bir Romalı hemen bir meyve (elma) düşüncesine geçmektedir; ki bu adamın bedeninin söz konusu meyveden ve onun telaffuz sesinden aynı anda etkilenmesi dışında, bu iki şey arasında bir benzerlik ve ortak hiçbir nokta yoktur; yani bu adam ne zaman bu meyveyi gördüyse *pomum* kelimesini duymuştur.³⁴

Spinoza'nın ikinci örneği ise şöyledir:

[...] böylece her birimiz bedenimizdeki şeylerin imgelerinin birbiriyle ilişkilendirilerek düzenlenmesine göre bir düşünceden diğerine geçeriz. Örneğin, bir asker kumda bir atın izini gördüğünde, hemen bir at düşüncesinden bir süvari düşüncesine, oradan da savaş düşüncesine vb. geçecektir. Ama bir çiftçi, bir at düşüncesinden bir saban düşüncesine, sonra da bir tarla düşüncesine vb. geçecektir. Böylece her insan, şeylerin imgelerini şu ya da bu şekilde birleştirmeye ve birbirine bağlamaya alıştığına göre, bir düşünceden diğerine geçmektedir.³⁵

Spinoza'nın birinci örneği dil ve anlam ilişkisiyle ilgilidir. İnsan zihni bir fikri bir kelime olarak düşündüğünde (örneğin “elma” anlamına gelen Latince *pomum* kelimesi) aynı zamanda o kelimenin tekabül ettiği cisimsel karşılığı da (örneğin elmanın somut görüntüsünü) bir fikir olarak düşünür. Gerçekte hiçbir nesne ile onun adı arasında mantıksal veya rasyonel bir bağ olmadığı için aynı nesne farklı dillerde farklı şekillerde adlandırılır. Dolayısıyla Spinoza'nın ilk örneğinde, iki “imge” arasında tüm insanlarca “ortak” kabul edilebilecek bir çağrışım bulunmamaktadır.

Spinoza'nın ikinci örneği, aynı görsel deneyimin nesnelere arası farklı bağlar kurmaya yol açabileceği üzerinedir. Bir atın ayak izi görüldüğünde, farklı geçmiş yaşantıya sahip insanlar ya bir savaş atını ya da bir

³⁴ IIP18S, 466.

³⁵ IIP18S, 466.

tarla sürme atını düşüneceklerdir. Bu da insandan insana değişen bir “imge”ler arası ilişki kurma biçimidir. Dolayısıyla burada da bir “ortaklık” veya genel gerçeklik söz konusu değildir. Dolayısıyla bir nesnenin ve ona dair “iz” ve “imge”nin bir insana başka diğer insana başka bir fikri hatırlatması (ki bu her birinin bedeninin aynı dışsal cisimden farklı şekillerde etkilendiğini gösterir) ve bu fikrin de başka fikirlere neden olması, söz konusu fikirler arasında mantıklı, evrensel bir bağlantı veya düzenin olmadığı anlamına gelir.³⁶ Her deneyim öznel olduğu için kişinin deneyimleri yansıtan hayalleri ve hayallere neden olan “imge”lerinin çağrışımı ve bağlantısı birbirinden farklıdır.³⁷ Dolayısıyla hafıza, herkesin bedeninin etkilenme sırasına göre, imgeler arası bağlantılar kurar ve onları o düzene göre kaydeder. İnsanların bedeni farklı sıra ve şekillerde etkilendiği için, zihinlerinde meydana gelen fikirlerin düzen ve bağlantısı da birbirinden farklıdır. O nedenle, insanlar aynı olayı farklı şekillerde hatırladığı gibi, bir olayın diğer yönlerine nazaran belli bir yönünden daha fazla etkilenebilirler.³⁸

4. Hafızadan Kaynaklı Fikirler ve Anlama Yetisi

Hayal ve hafızanın her biri bir fikir oluşturma formudur; ancak bu iki güçten kaynaklanan fikirler anlama yetisince oluşturulan fikirlere nazaran muğlak veya bölük-pörçük fikirlerdir.³⁹ Spinoza, 37. Mektup'ta Bouwmeester'a anlama yetisinin oluşturduğu açık seçik algıların diğer algılardan ayrılması gerektiği noktasında, hafıza ve hayal gücüne dayanan fikirlerin anlama yetisinin faaliyetinden arındırılması gerektiğini ifade eder:

Diğer algılara gelince, onların büyük oranda rastlantıya bağlı olduğunu kabul ediyorum. O nedenle, doğru bir yöntemin ne olması ve özellikle neye dayanması gerektiği buradan açık bir şekilde anlaşılıyor. Yani, bu yöntem yalnızca saf anlama yetisine, onun doğasına ve yasalarına dayanır. Böylesi

³⁶ Tôth, “Memory, Recollection”, 53; Thomas Cook, *Spinoza's Ethics: A Readers Guide* (London: Continuum International Publishing Group, 2007), 66.

³⁷ IIP18S, 466.

³⁸ IIP18S, 466.

³⁹ VP39S, 614.

bir bilgiyi edinebilmek için her şeyden önce anlama yetisi ile hayal yetisi ya da doğru fikir ile geri kalanı -yani kurgusal, yanlış, şüpheli fikirler ve kesinlikle yalnızca hafızada bulunan tüm fikirler- arasında bir ayırım yapmamız gerekir.⁴⁰

Hayal ve hafızadan kaynaklı fikirlerin beden etkilenişlerinin düzenine göre oluşturulması ve öznelliğe ya da izafiliğe dayanması, bu tarz fikirlerin “hata”ya (*error*) ve “yanlış”a (*falsify*) açık fikirler olduğunu gösterir. Dolayısıyla Spinoza hayal ve hafızadan kaynaklı fikirlerin düzen ve bağlantısının hataya açık doğasını anlama yetisinin düzen ve bağlantısı tarafından oluşturulan fikirlerin “kesin” olan doğasından ayırır.⁴¹ Yukarıda da ifade edildiği üzere, hayalden ve hafızadan kaynaklanan fikirler kişisel deneyimin biricikliğine dayanırken, anlama yetisinden kaynaklanan fikirler “bütün insanlarda aynı olan fikirler”dir.⁴²

İnsan zihni farklı şeylere dair çok sayıda “imge”yi oluşturabilecek bir imkânla sahiptir. Ancak bu durum, zihnin söz konusu şeylerin “imge”lerini birbirine karıştırmasına ve “algı çokluğu”na maruz kalmasına neden olur. İnsan beyni farklı şeylere dair imgeleri aynı anda yalnızca belirli sayıda oluşturabilecek sınırlı bir yapıya sahiptir. Ancak beyinde farklı şeylere dair imgeler beynin imkânını aşacak şekilde arttıkça “imge”ler bulanıklaşmaya ve birbirine karışmaya başlar. Bedenin paralelinde bulunan zihnin de “imge”sini temsil edebileceği nesne sayısı, bedende aynı anda oluşan “imge”lerin sayısı kadar olur. Bu durumda bedendeki imgeler birbirine karıştığı için zihin de bütün nesnelere karışık, birini diğerinden ayırt edemeyecek bir biçimde bulanık olarak hayal eder. Böylelikle zihin bütün bunları ya bir “aşkın kavram”ın (*transcendental term*) altındaymış gibi ya da bir “tümel kavram”a (*universal notions*) bağlıymış gibi algılar. Ancak Spinoza için “aşkın” ve “tümel kavramlar” bulanık veya yetersiz kavramlardır.⁴³ Spinoza, bu kavramların hayal ve hafızadan türediğini açıkça ortaya koyma çabasında olduğu

⁴⁰ Spinoza, “Letters”, Letter 37. *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley (New Jersey: Princeton University Press, 2016), 2/33.

⁴¹ IIP17S, 465.

⁴² IIP18S, 466.

⁴³ IIP40S1, 476-477.

için, özellikle bu kavramların anlama yetisi tarafından oluşturulduğunu düşünen filozofları eleştirmektedir.⁴⁴ Dolayısıyla bu kavramlar hayalden yanı sıra hafızadan da türediği için ekseriyetle zihnin anlama yetisinin kavrayışı önünde birer engel olarak dururlar.

Acaba gerçekten de hafızadan kaynaklı fikirler her zaman anlama yetisinin kavrayışı önünde birer engel mi teşkil eder? Hafızanın anlama yetisine yardımcı bir özelliği ya da potansiyeli yok mudur? Aşağıda bu sorulara cevaplar aranacaktır.

4.1. “Gelişkin Bellek”

Bu başlıkta Spinoza yorumcularının ekseriyetle gözden kaçırdığı hafızanın anlama yetisine yardımcı, zihnin doğru ve yeterli fikirlere sahip olma imkânını sürdürdüğü bir özelliğinin bulunduğu iddia edilecek ve bu iddia temellendirilmeye çalışılacaktır.

Spinoza *memoria corroborare*⁴⁵ kavramını kullanır. İngilizceye *strengthened memory*⁴⁶ olarak çevrilen bu kavrama Türkçe “gelişkin bellek/hafıza” karşılığı verilebilir. Bu kavramla Spinoza’nın “güçlendirilmiş bir hafıza”dan söz ettiği görülmektedir. Bazı duyular, diğerlerine nazaran beyinde daha derin izler bıraktığında, bu izlerin yansıması olan fikirler de hafızada daha uzun süreli korunmaya devam eder. İnsan bedeni diğer bedenlerle daha çok etki-alışverişinde buldukça daha çok deneyim kazanacağından ve her deneyim de bedende bir etki bıraktığından, bazı etkiler diğerlerine nazaran daha derin ve uzun sürelidir. Diğer bir ifadeyle, bir beden ne kadar çok diğer bedenlerle deneyim kurarsa, bu deneyimlerin “iz”leri o oranda sayıca çok olmaktadır; dolayısıyla nicelik olarak çok olan bu deneyimlerin “iz”lerinin belli bir düzene göre hafızada belirmesi ve kalıcı olması daha mümkün hale gelmektedir. Çünkü

⁴⁴ IIP40S1, 477. Hafıza ile “aşkın” ve “tümel kavramlar” arasındaki ilişkiye dair daha detaylı bir okuma için bk. Töth, “Memory, Recollection”, 53; Weigel, “Memory and the Unity of the Imagination”, 243-245.

⁴⁵ Spinoza, *Tractatus De Intellectus Emendatione-Akılın İslahı Üzerine Bir İnceleme* (Latince-Türkçe metin bir arada), haz. ve çev. Çiğdem Dürüşken, Eyüp Çoraklı (İstanbul: Alfa, 2019), 102.

⁴⁶ Spinoza, *TIE*, 36.

bu durumda zihin, bedeninin etki alış-verişinin çokluğunca daha fazla şeyi idrak etme imkânı bulmaktadır.⁴⁷

Örneğin, bilindiği üzere eğitim sürecinde, “kalıcı bilgi”lere ulaşmak hedeflenmektedir. İnsan zihni bir şeyi öğrenmeye odaklandığında hem beş duyu organını hem anlama yetisinin yanı sıra, zihninin diğer güçlerini de işin içine dahil ettiğinde söz konusu öğrenme daha “kalıcı” hale gelmektedir. Bunun sebebi, eğitimin konusu olan şeylere dair deneyimin çokluğudur. Mesela anlama yetisi tarafından kavranılması güç olan soyut bir matematik probleminin çözülmesinde, problemi daha somut hale getirerek yahut ona cismani bir hüviyet kazandırarak onu zihinde canlandırma noktasında hayal gücü yardıma koşabilir; aynı şekilde eğitimin konusu olan şeye görerek, işiterek, dokunarak odaklanıldığında o şeye dair bilgi söz konusu öğrenci için daha uzun süreli hale gelmektedir. Zira bu durumda öğrencinin bedeninde anlama yetisi ile bir deneyim, hayal yetisi ile bir başka deneyim, duyu organlarının her biri ile ayrı ayrı deneyimler olduğu için, bu deneyimlerin her biri de bedeninde bir etki bıraktığı için, farklı yollardan alınan etkiler neticesinde artık öğrenci söz konusu şeylere dair daha “kalıcı bilgiler”e sahip olur. Spinoza'nın “insan bedeni birden fazla cisimden aynı zamanda etkilenmişse, daha sonra eğer zihin bu cisimlerden birini hayal etse hemen diğerini de hatırlar”⁴⁸ önermesini bu bağlamda okumak mümkündür.

İnsan zihninde kalıcı bilgilerin “kaldığı yer” zihninin hafızasıdır. Dolayısıyla, “gelişkin bellek” ya da “güçlü hafıza” bedeninin daha çok deneyim kurması neticesinde aldığı daha fazla etkinin “iz”ini belli bir düzene göre daha kalıcı hale getirmesidir. Bu düzen deneyim çokluğu sayesinde zihninin bedeninin etkilenişlerini rastgele veya tesadüfen temsil etmesi ya da “imge”lerin bulanık düzenine göre fikirler oluşturması değildir. Aksine bu düzen, zihninin “imge”leri anlama yetisinin düzenine tabi tutarak şeyleri “en yakın neden”leriyle birlikte idrak etmesi ve bu idrake dair fikirlerin aynı açık-seçiklikle hafızada korunmasıdır. Burada bu imkânı sağlayan, yani zihninin ürettiği fikirleri rastgele etkilenişlerden

⁴⁷ IIP14Dem., 462-463.

⁴⁸ IIP18, 465.

ayıran ve söz konusu şeyi, bulanık algılamaya neden olan “imgelerin düzeni”nden kurtaran şey deneyim çokluğudur. Zira bir şeye dair ne kadar çok deneyim kurulursa, ona dair daha fazla “imge” zihinde canlanır ve çok olan “imge”lerin birbirleriyle ilişkisi söz konusu şeyi nispeten daha yeterli fikirlerle ve “birebir neden”lerle idrak etme imkânı doğurur.

Böyle bir durumda her yetersiz fikir, yeterli bir başka fikir tarafından “yanlış” ve “hata”dan kurtarılabilir. Çünkü bedenin kurduğu deneyim çokluğuna göre, zihin de pek çok şeyi idrak etme imkânı bulur.⁴⁹ Bu tablo, bir şeye dair farklı imgelerin oluşmasına ve o imgelerin birbirleriyle ilişkilendirilmesine yöneliktir. Diğer bir deyişle burada anlatılan süreç, bir şeyin ne kadar çok özelliği varsa ve o aynı şeyin özelliklerinin her birine dair bedende ne kadar çok “imge” oluşuyorsa, zihnin o şeyi kurduğu deneyim çokluğundan hareketle daha açık algılamasını ifade eder. O nedenle burada anlatılan deneyim çokluğunun yol açtığı açık kavrayışı, yukarıda “aşkın” ve “tümel kavramlar”ın farklı şeylere dair zihinde oluşan çoklu imgelerin sebep olduğu bulanık kavrayıştan ayırt etmek gerekir.

Spinoza’nın “gelişkin bellek” olarak ortaya koyduğunu ileri sürdüğüm hafızanın bu özelliği, anlama yetisine yardımcı olan ve anlama yetisi yardımıyla daha da güçlenen bir içeriktedir:

Burada göz önünde tutulması gereken en önemli nokta, hafızanın hem anlama yetisi yardımıyla hem onun yardımı olmaksızın güçlendiğidir. Birinci durum düşünüldüğünde, bir şey ne kadar anlaşılırsa, o kadar kolay akılda tutulur ve tersine ne kadar anlaşılırlıktan uzaksa, o kadar kolay unutulur. Örneğin birine birbiriyle alakalı olmayan bir sürü kelime söylediğimde, onun bunları akılda tutması, aynı kelimelerden oluşan bir hikâye anlattığımda söz konusu kelimeleri aklında tutmasından çok daha güç olacaktır.⁵⁰

Hafıza ile anlama yetisi ilişkisini ortaya koyan bu pasajda, “bir şeyin anlama yetisinde/akılda kalması”, yani “akıl bir şeyi tutması”, o şeyin hafızada korunması sayesinde. Bu düşünce beyinde var olan “iz”lerin

⁴⁹ IIP14, 462.

⁵⁰ Spinoza, *TIE*, 35-36.

imgeler aracılığıyla hafızada “korunduğu” düşüncesiyle örtüşmektedir. Çünkü insanın bir şeyi “akılda tutması”, onu hafızasında saklaması olarak anlaşılmaktadır. İnsan bir şeyi ne kadar daha iyi anlarsa, o şeyden daha çok etkilenir, daha çok etkilendikçe de beyindeki “iz” daha da kalıcı hale gelir. Böylelikle anlama yetisi, daha kalıcı bir “iz”i daha çok “hatırlama” imkânı bulur.

Anlama yetisi hafızaya yardımcı olduğunda, hafızanın çağrışımları duyma ve “imge”leri birbirine bağlama gücü daha da artar. Böylece “imgeler” anlama yetisinde duyguların doğmasına neden olur. Anlama yetisinden doğan bir duygu ise zorunlu olarak hep aynı kalır. Çünkü böylesi duygulara neden olan şeylerin varoluşunu dışlayan herhangi bir başka şey söz konusu olmadığı için, bu tarz duygular şeylerin ortak özelliklerini ifade eder ve söz konusu duyguları doğuran “imge”lerin hayali ve hafızadaki çağrışımı da değişmez. Böylece insan zihni o şeyi sürekli olarak mevcut ve değişmez olarak idrak eder.⁵¹ Böylece bu tarz duygular, tesadüfi karşılaşmalar neticesinde bedende rastgele meydana gelen etkilenişlerin düzen ve bağlantısına göre değil, anlama yetisinin değişmez olan düzen ve bağlantısına göre oluşur. Burada hafıza, anlama yetisinin düzenine göre oluşan “imge”lerin saklandığı bir yeri ve bu tarz imgelerin çağrışımlarını açık bir şekilde oluşturabildiği için de güçlenen ve gelişen bir potansiyeli ifade eder. İnsan bu tarz bir imkâna sahip oldukça, hafızasında sakladığı bilgileri bir yaşam kuralı (*maxim*) haline getirebilir ve ihtiyaç duyduğu her an onlara başvurup kendi davranışlarını da bu bilgilere göre düzenleyebilir.⁵² İşte bu tarz bir özelliği ile hafızanın anlama yetisinin kavrayışı için yardımcı bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir.

Benzer şekilde “gelişkin bellek” anlama yetisinden bağımsız olarak da güçlenir. Elbette hafıza bu gücünü hayal yetisi veya başka felsefelerde geçtiği şekliyle “ortak duyu” (*common sense*) sayesinde almaktadır. Zira hayal gücünün nesnelere tekil ve cismani şeyler olduğu için, hafızada da tekil ve cismani olan şeylerin izlerinin fikirleri daha kolay oluşmaktadır.

⁵¹ VP7Dem., 600.

⁵² VP10S, 601-603.

Hafıza aynı zamanda anlama yetisinin yardımı olmaksızın da güçlenir, yani hayal gücünün ya da ortak duyu dedikleri şeyin tekil bedensel (*singular corporeal*) bir şeyden etkilenmesini sağlayan kuvvet yoluyla da güçlenir. Tekil diyorum, çünkü hayal gücü sadece tekil şeylerden etkilenir. Mesela birisi tek bir komedyaya okuduğunda, aynı türden çok sayıda başka oyun okumadığı müddetçe bunu çok iyi akılda tutar, çünkü onun hayal gücünde yalnızca bu komedyaya geliyecektir. Ama aynı türden başka birçok oyun okursa, bunların hepsini bir arada hayal edeceğinden komedyalar kolayca birbirine karışacaktır. Ayrıca bedensel diyorum, çünkü hayal gücü sadece cisimlerden etkilenir. Bu sebeple, hafıza hem anlama yetisi tarafından hem anlama yetisinden bağımsız olarak da güçlendiğine göre, onun anlama yetisinden çok farklı bir şey olduğu ve kendi içinde ele alındığında anlama yetisinin ne hafızayı ne de unutuşu içerdiği sonucuna varabiliriz.⁵³

Burada “gelişkin bellek”in hayal gücü yardımıyla güçlenmesi, hayalin de anlama yetisine yardımcı bir özelliğe sahip olduğunu gösterir. Hayalin anlama yetisine yardımcı bu özelliği, hayalin zihinde canlandırdığı şeyleri bulanık bir şekilde canlandırmaktan öte, bazı şeylerin beyinde bıraktığı derin ve güçlü etkiler neticesinde onları daha açık seçik veya “belirgin” bir şekilde canlandırmasını ifade eder. Hayalin bu özelliği, özellikle beyinde “iz” bırakan cisimlerin tekilliği durumunda daha çok çalışır. Çünkü hayal gücü basit, sade veya yalın olan tekil cisimleri çok daha “belirgin” bir şekilde canlandırma imkânına sahiptir.⁵⁴

5. “Unutma”, “Hafıza Kaybı” ve “Kişisel Aynılık”

Spinoza’nın hemen yukarıdaki pasajda anlama yetisinin içermediğini söylediği “unutma” (*oblivionem/forgetfulness*) hafızayla ilgili bir şeydir. Zihnin bir şey unutulması, hafızada söz konusu şeye yönelik bir “iz”in bulunmaması, yani belli bir süreliğine var olan duyumun ortadan kalkmasıyla duyuma ilişkin “iz”in silinmesidir.

İnsanın bir şeyi unutulması, zihnin söz konusu şeyi çağrıştıran halihazırdaki bir “imge”yi hafızadaki geçmiş deneyimden elde edilen

⁵³ Spinoza, *TIE*, 36.

⁵⁴ *IIIP55S*, 525; *VP6S*, 599.

“imge”yle ilişkilendirememesinden kaynaklanır. Beden bir etki aldıktan sonra, duyu organları bedenin sıvı kısmı olan “kan”ı harekete geçirdiğinde, “kan” da bedenin yumuşak kısmı olan beyin ile temas ettiğinde, daha önceki deneyimden elde edilen “iz” ile karşılaşmaz. Bu durum, geçmiş deneyime dair beyindeki “iz”in zayıf ya da silik bir şekilde olduğunu veya bir başka “iz” tarafından tamamen silindiğini, “imge”nin ise o sırada orada hazır bulunmadığını veya tamamen ortadan kalktığını gösterir. Unutulan şeyin yeniden hatırlanması ise zayıf ya da silik izin yeniden belirginleşmesiyle ve daha önce hazır bulunmayan “imge”nin söz konusu “iz”in adeta yeniden dirilmesiyle tekrar canlanması sayesinde mümkün olur.

Burada literatürde “amnesia” olarak bilinen “hafıza kaybı” (*memory loss*) meselesi gündeme getirilebilir. Spinozacı “hafıza kaybı” problemi, unutmaya ile benzer ve daha ötesini ifade edecek şekilde beyinde herhangi bir şeye dair bir “iz”e ve bununla ilişkili “imge”ye rastlanmaması durumudur. “Hafıza kaybı”, zihindeki imgelerin çağrışımlarından doğan fikirler arası soyut düşünebilme kabiliyetinin bozulmasından ziyade, bedende oluşan fiziksel değişimlerin zihinde meydana gelen psikolojik etkilerini ifade eder. Dolayısıyla “hafıza kaybı”, bedenden bağımsız ele alınan ve yalnızca zihinsel olan bir problem değildir.

Spinoza fiziğine göre, bedende meydana gelen her etkileniş, bedenin parçaları arasında bulunan “oran”ın dengesini etkiler. Örneğin hastalık, bu parçalar arasında korunan “oran”ın değişmesi nispetinde hafif ya da ağır olarak bedende seyrederek. Bedenin eski sıhhatine kavuşması, parçalar arasında bulunan “oran”daki değişimlerin tekrar eski dengesine ulaşmasıyla mümkün olur. Dolayısıyla bedenin sıhhati, söz konusu sabit “oran”ın değişmemesini ifade eder. Hafızanın kendisi de bedensel olduğu için, “hafıza kaybı”, bedendeki “oran”ın dengesizliği nispetinde olur. “Oran”ın dengesinde meydana gelen her değişim, beyinde bulunan “iz”lerin silinmesine neden olur. Beden eski sıhhatine kavuştuğunda, o izleri yeniden duyumsama olasılığı, söz konusu “oran”ın dengesindeki değişikliklerin miktarına veya niceliğine bağlıdır.

Bu konu hem Spinoza'nın hafıza teorisi bağlamında hem genel

felsefesi bağlamında önem arz etmektedir. Spinoza'nın bu konudaki görüşleri, onun meşhur "İspanyol şairi" ve "bebekliğini hatırlamayan yetişkin" örneklerinden ve "ölmek" kavramıyla neyi kastettiğinden anlaşılmaktadır. Birinci örnek şu şekildedir:

Bazen bir insan öyle değişiklikler yaşar ki, onun aynı insan olduğunu kolayca söyleyemiyorum. Örneğin, bir hastalığa yakalanmış bir İspanyol şaire dair anlatılanları duydum; iyileşmesine rağmen, geçmiş yaşamını o kadar unutmuş ki, yazdığı masalların ve trajedilerin kendisine ait olduğuna bile inanmamış. Ana dilini de unutmuş olsaydı, onun kesinlikle yetişkin bir bebek olduğu söylenebilirdi.⁵⁵

Spinoza'nın ikinci örneği şudur:

[...] pekiyi bebekler hakkında ne demeliyiz? İlerlemiş yaştaki bir insan, bebeklerin doğasının kendisinininkinden o kadar farklı olduğuna inanır ki, başkalarından gördüklerinden hareketle kendisi hakkında bir tahmine ulaşmamış olsaydı, bir zamanlar kendisinin de bebek olduğuna ikna edilemezdi.⁵⁶

Spinoza'nın bu iki örneğinde ortaya konulan fikirler "hafıza kaybı" bağlamında ele alındığı gibi çağdaş yorumcular tarafından isabetli bir şekilde "kişisel-aynılık" (*personal identity*) bağlamında da incelenmektedir.⁵⁷ "Kişisel-aynılık" kavramı felsefe tarihine Locke ile birlikte girmiş olsa bile, Spinoza'nın kavramı kullanmaksızın ortaya koyduğu ifadeleri Locke'u incelemiştir.⁵⁸ Spinoza'nın hastalıktan önceki şair ile hastalıktan sonraki şairin aynı kişi olmadığına dair vurgusu, Locke'un *hafızanın sürekliliğinin bilincin sürekliliğine*, bilincin sürekliliğinin ise *kişisel sürekliliğe/aynılığa* ölçüt olduğunu ifade eden görüşleri için temel teşkil etmiştir.⁵⁹

⁵⁵ IVP39S, 569.

⁵⁶ IVP39S, 569.

⁵⁷ Bk. Edwin Curley, *Behind The Geometrical Method: A Reading of Spinozas Ethics* (New Jersey: Princeton University Press, 1988), 85, 86; Lin, "Memory and Personal Identity", 260; Cook, *Spinoza's Ethics*, 121-122; Richard Kennington, "Analytic and Synthetic Methods in Spinoza's Ethics", *The Philosophy of Baruch Spinoza*, ed. Richard Kennington (Washington: The Catholic University of America Press, 2018), 312.

⁵⁸ Bk. John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding* (London: Penguin Books, 1997), 302-308.

⁵⁹ Benzer düşünceler için bk. Curley, *Behind The Geometrical Method*, 86; farklı düşünceler için bk. Lin, "Memory and Personal Identity", 244. Lin, Spinoza'nın Locke gibi konuyu kavramsallaştırmadığına dikkat çeker.

Spinoza'nın verdiği örneklerden hareketle “hafıza kaybı”, beden tahrip olmasına neden olan fiziksel değişimlerin zihinsel karşılığıdır. Çünkü hafıza, bedenin aldığı etkiler neticesinde beyinde oluşan “iz”ler ve bu “iz”lerin fikrîsel karşılığı olduğu için, beden duyum almadıkça hafızada da herhangi bir fikir bulunmayacaktır. Bedende daha önce duyulan herhangi bir duyumun “iz”ine rastlanmadığında, insan zihni geçmiş yaşantısına dair hiçbir şeyi hatırlamayacaktır. Bu, beden tahrip oldukça, değişimler geçirdikçe, aynı tahribat ve değişimin zihinde de (hafızada) olacağı anlamına gelir. “İspanyol şair”, bir hastalık geçirdikten sonra iyileştiği için, onun hastalık neticesinde geçmiş yaşantısına dair hiçbir şeyi hatırlamaması, bedeninin tahrip olduğu, önceki orandan tamamen bambaşka bir duruma/orana geçtiği ve bu sebeple de “hafıza kaybı”na uğradığı anlamına gelir.

“Bebekliğini hatırlamayan yetişkin” ise, zihninde bebek olduğu zamanlara dair herhangi bir “imge”nin duyumuna sahip değildir. Bu durum söz konusu kişinin kendi bebek bedenini etkileyen şeylerin “iz”lerini yetişkin bedeninde bir “imge” olarak canlandıramamasından kaynaklanır. Bu da söz konusu kişide, aslında hemen hemen tüm insanlarda bir “hafıza süreksizliği”nin (*discontinuity of memory*) olduğuna işaret eder. Spinoza'nın ifadelerinden hareketle, aynı hafızanın kişide devam etmemesi, kesintiye uğraması bir tür “kişilik kaybı” ya da “kişisel aynılık”ın bozulması olarak görülmektedir. Çünkü yetişkin bir kişide bir zamanlar bebek olduğuna dair bedensel hiçbir etkileniş ve onların temsili olan tek bir fikir bile olmayabilir. Zira bebeklikten yetişkinliğe bedendeki hareket ve sükûnet “oran”ı çok önemli değişim merhaleleri geçirir. Dolayısıyla bu durum Spinoza'nın aşağıda yer alan “ölüm”den ne anladığına dair fikirleriyle birlikte okunduğunda, hastalıktan sonra iyileşen “İspanyol şairi”n hastalıktan önceki kişiliği ile bebeklikten yetişkinliğe geçen “yetişkin kişi”nin bebek kişiliğinin öldüğüne işaret eder.

Ancak burada Matson'ın farklı bir bağlamda haklı olarak işaret ettiği bir sorun gözükmektedir: Matson'a göre, Spinoza insanın biyolojik hayatı devam ediyorken hafızasında meydana gelen boşluktan dolayı söz

konusu hayatı yaşayanın aynı kişi olmadığını vurgulamaktadır. Matson buna karşı çıkararak özellikle ikinci örnekte bir insanın fizyolojik açıdan büyümesinin bir tür “kişilik kaybı” olarak değerlendirilme imkânının problematik olduğuna dikkat çekmektedir.⁶⁰ Çünkü olgunlaşmakla birlikte bedende meydana gelen oransal değişimler, bir tahribatı değil, aksine bir serpilip gelişmeyi ifade etmektedir. “İspanyol şairi”nin bedeni bir tahribat geçirdiği için “hafıza sürekliliği”nin sekteye uğraması bir tür “kişisel aynılık”ın bozulması olarak görülebilir. Ancak bebeklikten yetişkinliğe doğru bedeni bir tahribattan ziyade bir olgunlaşma geçiren bir insanın “hafıza sürekliliği” bozulduğu için “kişilik kaybı”na uğradığını söylemek sorunlu gözükmemektedir.

Burada bedenın oranlarında meydana gelen her değişimin (ister tahribat ister büyüme-gelişme olsun) bedeni farklı bir doğaya koyduğunu, dolayısıyla bedensel değişimlere bağlı olarak hafızanın sürekliliğini yitirdiğini söyleyerek Spinoza haklı çıkarılabilir. Ancak bu durumda şöyle bir sorun ortaya çıkacaktır: İnsan beyni sınırlı bir kapasiteye sahip olduğu için tüm deneyimlerin “iz”lerini muhafaza edecek bir imkâna sahip değildir. Bu sebeple eskleyen, üzerinden zaman geçen deneyimler yerini yeni deneyimlere bırakır. Bu durumda, beyindeki “iz”lere bağlı olarak hafıza sürekli değişerek, her fırsatta farklı “imge”leri çağrıştırarak ve birbiriyle ilişkilendirerek sürekli yenilenir. Bu ise son tahlilde kişiliğin sürekli değiştiğini, “aynılık”ın uzun süren bir şey olmadığını gösterir. Bununla birlikte, Spinoza için “hafıza kaybı”na uğramak, bedenın yaşam emareleri devam etse bile bir tür “ölüm”dür:

[...] bedenın ölümünü, parçalarının karşılıklı olarak farklı hareket ve sükûnet oranına geçecek şekilde değişmesi olarak anlıyorum. Çünkü -kan dolaşımı ve bedenın canlı olduğunu gösteren diğer emareler devam etse bile- yine de insan bedenının kendi doğasından bütünüyle farklı bir doğaya dönüştüğünü inkâr etmeye kalkışmıyorum. Zira hiçbir neden beni bedenın bir cesede dönüşmedikçe ölmeyeceğini savunmaya zorlayamaz.⁶¹

⁶⁰ Wallace Matson, “Death and Destruction in Spinoza’s Ethics”, *Inquiry* 20/4 (Aralık 1977), 405.

⁶¹ IVP39S, 569.

İnsanın hafızasını yitirmesi, tam paralelinde bulunan ve yer kaplama sıfatı altında ele alınan bedeninin kaçınılmaz olarak tahrip olduğunu ifade ettiği için, Spinoza'da hafızanın devamlılığı “kişisel aynılığın”, yani bir kişiyi o kişi yapan tüm oranların ölçütüdür.⁶² Diğer bir ifadeyle, hafıza bozulmaya uğramadan devamlılığını sürdürdükçe, kişi aynı kişi olarak kalmaktadır; ancak kişi hafıza kaybına uğrayınca artık onun “aynı kişi” olarak kalması mümkün değildir. Spinoza'nın “ölmek” kavramından anladığı şey, bir bedenini onu o beden yapan hareket ve sükûnet oranının ortadan kalkması demektir. Spinoza her ne kadar “kişisel-aynılık” veya “kişilik kaybı” gibi kavramları doğrudan kullanmasa bile, onun burada ele alınan görüşleri kendisinden sonra gelişim kaydeden felsefe tarihinde tartışılan söz konusu kavram ve problemle yakından ilişkilidir.

Spinoza'da bir “birey”i o “birey” yapan şey, birleştirici alt “birey”lerle birlikte ortak bir hareket ve sükûnet oranı olduğu için, bedenin cese dönüştürerek ölmesi kadar, kişinin tüm geçmişini bütünüyle unutmaması da bir ölümdür. Çünkü bu durumda, beden öyle büyük oranda etkilenmiştir ki, onu o beden yapan denge bozulmuştur ve zihin de bu değişimden nasibini almıştır.⁶³ Dolayısıyla kişinin hayati fonksiyonları kesintisiz olarak çalışmaya devam etse bile, dış nedenler onun kendi doğasına uygun bir hayatı yaşamasını engellediğinden, kişinin yine de tahrip (*destroyed*) olduğu, yani onu o kişi yapan oranın bozulduğu söylenebilir.

Bu bağlamda Lin'in de işaret ettiği üzere, Spinoza'nın bedenin ve zihnin varlığını sürdürmesini sağlayan “yaşamda kalma çabası”na (*conatus*), Hobbes'un “yaşamsal hareket”e (*vital motion*) yüklediğinden daha kapsamlı anlamlar yüklediği söylenebilir.⁶⁴ Hobbes “yaşamsal hareket” kavramıyla, bedenin kan dolaşımını, gelişmesini/büyümesini ve nefes alıp vermeyi kastederken,⁶⁵ Spinoza beden söz konusu olduğunda *conatus* ile bedenin yalnızca fizyolojik süreçlerini değil, aynı zamanda onu

⁶² Lin, “Memory and Personal Identity”, 245.

⁶³ Balanuye, *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*, 177, 178.

⁶⁴ Lin, “Memory and Personal Identity”, 260.

⁶⁵ Hobbes, *Leviathan*, 33.

belli bir türe özgü bir beden yapan bir yaşam tarzının dışsal tüm tehlikelerden korunmasını ifade eder.⁶⁶ Diğer bir deyişle Hobbes'un "yaşamsal hareket"i tüm canlılarda ortak iken, Spinoza'nın *conatus*'u farklı canlı türleri arasında farklı şekillerde işlediği gibi, bir insandan diğerine de farklı şekillerde devreye giren ve "kişilik" in parçası olan bir gücü ifade eder.⁶⁷ Dolayısıyla bedenin *conatus*'u, yalnızca bedenin fiziksel olarak korunmasını sağlayan bir çabayı değil, bedeni her neyse o yapan parçaların birlikteliğini ifade eder. O nedenle Spinoza'da "kişisel-aynılık" ın korunması, her şeyden önce bedenin bir ve aynı kalmasına bağlıdır. "Kişisel-aynılık" ölçütünün "hafızanın devamlılığı" olması da bu iddiayı doğrulamaktadır.

Sonuç

Spinoza'nın hafıza teorisi, zihnin anlama faaliyeti için hafızanın konumunu tespit etmeye yönelik bir izahı içermektedir. Spinoza bir bütün olarak insanı anlamaya ve çözümlenmeye çalışır. Bu anlama ve çözümleme faaliyeti onun insan zihni için en doğru ve kesin kavrayışın hangisi olduğuna ve zihnin buna nasıl erişeceğine yönelik bir amacı taşır. Spinoza diğer felsefelerde aşına olunduğu şekliyle insanın irrasyonel fikirlerini ya da edilgin etkilenişlerini küçümsemez, göz ardı etmez, aksine onların gücü ve etkisini minimize etmek için onlara dair detaylı bir kavrayışın gerekliliğini ortaya koyar. Hiç şüphesiz zihnin en önemli gücü anlama yetisi ve en "kesin" ya da doğru faaliyeti ise anlama yetisinin pür kavrayışdır. Ancak insan yalnızca anlama yetisine sahip bir varlık değildir. İnsan bedene sahip olduğu müddetçe hayal ve hafıza gibi güçlere de sahiptir. Ayrıca zihin kendisini de beden üzerinden bildiği için, beden ve bedene dair tüm oluşumlar veya unsurlar son tahlilde zihnin kavrayışının çeşitliliği ve anlama yetisinin geniş bir kapsama ulaşması noktasından önemlidir. Bu açıdan zihnin hayal ve hafıza güçlerine sahip olması asla bir kusur değildir. Zira tıpkı hayal gibi zihnin hafıza gücü kendi başına ele alındığında bir "hata" içermez. *Ethica*'nın temellendirdiği üzere,

⁶⁶ Lin, "Memory and Personal Identity", 259.

⁶⁷ Hobbes, *Leviathan*, 33; IIP4-7, 498, 499.

bir zihin hatırladığı için “yanılgı”ya düşmez. “Yanılgı” ya da hafızadan kaynaklı fikirlerin bulanıklığı, zihnin yalnızca varmış gibi canlandırdığı şeylerin aslında mevcut olarak hazır bulunmadığını gösterecek bir fikirden yoksun olmasından kaynaklanır. Eğer zihin var olmayan şeyleri varmış gibi hatırladığı sırada bu şeylerin aslında şu an var olmadıklarının farkına varabilseydi, o zaman hafıza gücü zihnin üstün bir kudreti olurdu. Dolayısıyla zihin için hafıza bir güç ve meziyettir, ancak bu güçten meydana gelen fikirler, “gelişkin bellek”in fikirleri dışında bulanık ve yetersiz fikirlerdir. Bunun en temel sebebi, hafızanın yalnızca zihne bağlı olmayıp daha çok bedenle birlikte oluşmasıdır.

Bu çalışmada hafıza, bedende meydana gelen fizyolojik değişimlerin zihinde psikolojik değişimlere nasıl tekabül ettiğine yönelik detaylı bir incelemeyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu incelemede, bilinenin aksine, hafızanın her zaman zihnin önünde duran bir engel olmadığı, onun zihne yardımcı bir özelliğinin de olduğu iddia edilmiştir. Bu yardımcı özellik, Türkçe karşılığı ile “gelişkin bellek” olarak kavramsallaştırılmış ve hafızanın noksan yönlerine nazaran bir kabiliyet olan yönü açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Spinoza'nın hafıza teorisi bağlamında ele alınması mümkün olan “unutkanlık”, “hafıza kaybı”, “kişisel-aynılık” problemleri ayrı ayrı irdelenmiş ve “hafızanın sürekliliği”nin “kişisel-aynılık”ın ölçütü olduğu sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Balanuye, Çetin. *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*. İstanbul: Say, 2012.
- Clarke, Desmond M. *Descartes's Theory of Mind*. New York: Oxford University Press, 2005.
- Cook, Thomas. *Spinoza's Ethics: A Readers Guide*. London: Continuum International Publishing Group, 2007.
- Curley, Edwin. *Behind The Geometrical Method: A Reading of Spinoza's Ethics*. New Jersey: Princeton University Press, 1988.
- Damasio, Antonio. *Looking for Spinoza: Joy, Sorrow and the Feeling Brain*. Orlando: Harcourt, 2003.
- Descartes. “The World and Treatise on Man”. *The Philosophical Wri-*

- tings of Descartes*. çev. John Cottingham, Robert Stoothoff, Dugald Murdoch, Vol. 1. London-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney: Cambridge University Press, 1985.
- Descartes. *Dissertatio de Methodo-Yöntem Üzerine Konuşma* (Latince-Türkçe metin bir arada). çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalıcı, 2013.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. haz. ve çev. J. C. A. Gaskin. New York: Oxford University Press, 1998.
- Kennington, Richard. "Analytic and Synthetic Methods in Spinoza's Ethics". *The Philosophy of Baruch Spinoza*. ed. Richard Kennington. 293-318. Washington: The Catholic University of America Press, 2018.
- Lin, Martin. "Memory and Personal Identity in Spinoza". *Canadian Journal of Philosophy* 35/2 (Haziran 2005), 243-268.
- Locke, John. *An Essay Concerning Human Understanding*. London: Penguin Books, 1997.
- Matson, Wallace. "Death and Destruction in Spinoza's Ethics". *Inquiry* 20/4 (Aralık 1977), 403-417.
- Spinoza. "Ethics". *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 2 Cilt. New Jersey: Princeton University Press, 1985.
- Spinoza. "Treatise on The Emendation of the Intellect". *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 2 Cilt. New Jersey: Princeton University Press, 1985.
- Spinoza. "Letters". *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 2 Cilt. New Jersey: Princeton University Press, 2016.
- Spinoza. *Tractatus De Intellectus Emendatione-Aklın Islahı Üzerine Bir İnceleme* (Latince-Türkçe metin bir arada). haz. ve çev. Çiğdem Dürüşken, Eyüp Çoraklı. İstanbul: Alfa, 2019.
- Tôth, Olivér I. "Memory, Recollection and Consciousness in Spinoza's Ethics". *Society and Politics* 12/2 (24) (Kasım 2018), 50-71.
- Weigel, Peter. "Memory and the Unity of the Imagination in Spinoza's Ethics". *International Philosophical Quarterly* 49/2 (Haziran 2009), 229-246.